National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2026; 1(65): 240-243
© 2026 NJHSR
www.sanskritarticle.com

जयप्रकाशपाठकः
अनुसन्धाता, वेद एवं व्याकरणविभागः,
महर्षिपाणिनिसंस्कृतवैदिकविश्व-
विद्यालयः, उज्जयिनी, मध्यप्रदेशः

Correspondence:
जयप्रकाशपाठकः
अनुसन्धाता, वेद एवं व्याकरणविभागः,
महर्षिपाणिनिसंस्कृतवैदिकविश्व-
विद्यालयः, उज्जयिनी, मध्यप्रदेशः

वैदिकसन्ध्योपासनपद्धतिविमर्शः

जयप्रकाशपाठकः

शोधसारः— अस्मिन् शोधनिबन्धे वैदिकसन्ध्योपासनपद्धतिविमर्शः समुद्घाटितः। तत्र वैदिकसन्ध्योपासनपद्धतिविमर्शावसरे सन्ध्योपासनस्यावश्यकता, सन्ध्यो-पासनस्य माहात्म्यम्, सन्ध्योपासने मुख्यकर्मविचारः, सन्ध्योपासनपद्धति-रित्यादयो विषयाः शास्त्रीयपद्धत्या सम्यक्तया विवेचिताः। सन्ध्योपासने मुख्यकर्मविचारप्रसङ्गे सूर्यं प्रति जलस्य प्रक्षेपणमेव मुख्यकर्मतया प्रतिपादितम्। तत्र सन्ध्योपासनपद्धति-निरुपणावसरे श्रीमता कात्यायनेनोक्तपद्धतेः विश्लेषणं यथामति प्रदर्श्य स्वशास्त्रोक्तरूपं सन्ध्योपासनादिकं विद्वद्भिः कर्तव्यमित्येव निष्कर्षतः सिद्धान्तितः।

कूटशब्दाः— सदाचारः, धर्मः, कर्म, द्विजः, सन्ध्योपासनम्, पद्धतिः जपः।

प्रस्तावना—तत्र तावद् विदन्त्येव भवन्तो यद् वैदिकसनातने वर्णाश्रमधर्मे नित्यसदाचारस्यातीव प्रभूतं माहात्म्यं विद्यते। तथा चोक्तं श्रीमता मनुना—

आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त एव च।
तस्मादस्मिन् सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः।।
आचाराद्विच्युतो विप्रो न वेदफलमश्नुते।
आचारेण तु संयुक्तः सम्पूर्णफलभाग्भवेत्।।
एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुनयो गतिम्।
सर्वस्य तपसो मूलमाचारं जगृहुः परम्।। इति।[१]

सदाचारे श्रद्धायां सत्यामेव सदाचारपालनपूर्वकं नियमानुसारं वेदादिशास्त्रस्याध्ययनं क्रियते। तथाऽधीतेभ्य एव वेदादिशास्त्रेभ्यो धर्मस्य यथार्थरूपेण ज्ञानं भवति। तथा ज्ञात्वाऽऽचरितो धर्म एव फलवान् भवति। एतस्मिन् विषये शास्त्र-शिष्टवचनानि चोपलभ्यन्ते। तथा च व्यासवचनम्—

ऋक्पादमप्यधीयीत मार्गेणोक्तेन धर्मवित्।
न त्वेव चतुरो वेदानन्यायेन कदाचन।। इति।[२]

एवमेवलघुव्यासस्मृतिवचनञ्च—

संस्कारवद्भिः कर्तव्य वेदस्याध्ययनं द्विजैः।
शुद्धस्य फलवत्तत्स्यादन्यथा निष्फलं स्मृतम्।। इति।[३]

एवमेव च कूर्मपुराणवचनम्—

कृतोपनयनो वेदानध्यैष्ट भगवान् हरिः।
सदाचारं भरद्वजात्रिलोकाय प्रदर्शयन्।। इति।[४]

अत एव 'सदाचारादेव धर्मस्य गतिः प्रवर्तते' 'सदाचार एव सर्वस्य तपसो मूलम्' इति मनुस्मृतावुक्तम्।[५] तत्र सदाचारेषु सन्ध्योपासनस्याऽतीव महत्त्वपूर्णं स्थानमस्ति। तथापि सन्ध्योपासनपद्धतिविषये सुबहोः कालात् पूर्वत एव समाजे भ्रमः प्रवर्तमानो-ऽवगम्यत इति स्वाध्यायशालायां गुरुकुलदेश्यायां तद्विषये गभीररूपेण शास्त्रीयं विचारं प्रवर्त्य ततः प्राप्तो निष्कर्षरूपेण स्थिरीभूतो विचारो धार्मिकाणां वैदिकानां विदुषां प्रमोदाय सङ्क्षेपेणाऽत्र प्रस्तूयते।

सन्ध्योपासनं शास्त्रेऽत्यन्तमेवाऽऽवश्यकमुक्तमस्ति। सन्ध्योपासन-हीनस्या-ऽन्यस्मिन् धर्मकर्मणि अधिकार एव न भवति। तदुक्तं दक्षस्मृतौ[६] स्कन्द-पुराणकाशीखण्डे[७] च—

सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु।
यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत्।। इति।

सन्ध्योपासनहीनस्य परिभाषा च देवीभागवते—

करोत्यशुद्धां सन्ध्यां वा न सन्ध्यां वा करोति च।
त्रिसन्ध्यं वर्जयेद् यो वा सन्ध्याहीनश्च स द्विजः।।[८] इति।

अन्यानि च सन्ध्योपासनाहीननिन्दावचनानि शास्त्रेषु बहूनि दृश्यन्ते। तथा हि भारद्वाजस्मृतौ—

सन्ध्योपास्तिं बिना विप्रः पुण्यान्यन्यानि चाऽऽचरेत्।
यस्तस्य तानि पापानि भवन्त्येव न संशयः।।[९] इति।

सन्ध्योपासनमाहात्म्यविचारः— महात्म्यविचारः सन्ध्योपासनस्य माहात्म्यमपि अतीव प्रभूतं वर्तते। अन्यद् धर्मकर्मकर्तुमसमर्थो ब्राह्मणः खलु सन्ध्योपासन-मात्रेणाऽपि संसारसागरं तर्तुं समर्थो भवति। तथा चोक्तं लौगाक्षिस्मृतौ[१०]—

ब्राह्मणः सर्वयत्नेन सायम्प्रातः समाहितः।
सन्ध्यामात्रपरो भूयात् तावन्मात्रात् तरिष्यति।। इति।

लघुव्यासस्मृतौ[११]च—

अनन्यचेतसः शान्ता ब्राह्मणा वेदपारगाः।
उपास्य विधिवत्सन्ध्यां प्राप्ताः पूर्वे परां गतिम्।। इति।

विश्वामित्रस्मृतौ[१२] च—

स्नानं सन्ध्यामुक्तकाले द्विजो यः कुर्यान्नित्यं सर्वदोषं निहन्यात्।
त्रयस्त्रिंशत्कोटिदेवप्रभावस्तेनाऽवश्यं प्राप्यते सद्विवेकः।। इति।

ब्राह्मणत्वपरिपालनाय च सन्ध्योपासनमेव केवलं समर्थमित्युक्तं बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतौ।[१३] तथा हि—

सर्वावस्थोऽपि यो विप्रः सन्ध्योपासनतत्परः।
ब्राह्मण्याच्च न हीयेत सोऽन्यजन्मगतोऽपि सन्।। इति।

सन्ध्योपासनपद्धतिः

एवं सन्ध्योपासनस्याऽऽवश्यकत्वे माहात्म्ये चाऽवगते सन्ध्योपासनं कया पद्धत्या कर्तव्यमिति प्रश्न उपस्थितो भवति।

तत्र वैदिक-सनातन-वर्णाश्रम-धर्मे सर्वेषु धर्मकर्मसु कर्तुर्गोत्र-प्रवर-वेदशाखा-सूत्राणां विचारो भवति। अत एव अनिर्ज्ञात-गोत्र-प्रवरवेदशाखा-सूत्राणां जनानां ब्राह्मणत्वमेव सन्देहास्पदतां प्राप्नोति। तस्माद् ब्राह्मणैः स्वगोत्रप्रवर-वेदशाखासूत्राणां सम्यग्ज्ञानं कृत्वा तदनुसारं वैदिकं धर्मकर्म कर्तव्यम्। अत एव वैदिका आर्या अनादेरपौरुषेयस्य वेदस्य गुरुशिष्यपरम्परया अविच्छेदेन धारणं कृत्वा स्वशाखावेदादिशास्त्रनिचयस्य यथार्थस्य स्वरूपस्य रक्षां कर्तुं स्वशाखावेदादिशास्त्रनिचयस्याऽर्थं बोधयित्वा धर्ममोक्षपुरुषार्थसाधनं कर्तुं मार्गं दर्शयितुं च द्विजातिकुमाराणामुपनयनादिकं कुर्वन्ति। तत्रापि संस्कारसम्पादन-पालन-शिखायज्ञोपवीत-धारणशौचस्नान-सन्ध्योपासनादिनियमपालनपरायणात् लशुन-पलाण्डु-गृञ्जन-क्याकु-ग्रामकुक्कुट-ग्राम्यशूकर-हट्टालयदालभक्ताऽशुचि-स्पृष्टजल-लवणपक्वान्नाद्यभक्ष्यपरिहारशीलात् मद्याद्यपेयपानपरिवर्जकात् शास्त्र-सम्मताधिकारसम्पन्नात् शुद्धकुलीनादनपाश्रित्यजीविनः स्वतन्त्राद् गृहस्थाद् ब्राह्मणाद् गुरोः शास्त्रसम्मतेनाऽधिकारिणा यथानियमं "वेदं समाप्य स्नायात्"[१४] इत्यादिकं विधिमनुसृत्याऽधीतस्य स्वशाखा-वेदादिशास्त्र-निचयस्यैव धर्मे मोक्षे च मुख्यं प्रामाण्यमिति वैदिकानां शास्त्र-प्रामाण्यसिद्धान्तः। अत एव वैदिके धर्मे स्वशाखाया वेदमन्त्रसंहिता, ब्राह्मणग्रन्थः, श्रौतसूत्रम्, गृह्यसूत्रम्, धर्मसूत्रम्, श्रौतगृह्यपरिशिष्टानि च मुख्यानि प्रमाणानि; अन्येऽनुस्मृति-पुराणादिग्रन्थास्तु स्वशाखावेदमन्त्र-संहितादीनामनुकूलत्वे अविरो-धित्वे चैव प्रमाणपदवीमारोहन्ति।

प्रातिस्विकतया सन्ध्योपासनस्यैव विषयेऽपि स्वसूत्रोक्तपद्धतेरेवाऽनु-सरणीयताया बोधकानि वचनानि च दृश्यन्ते। तथा हि—

स्वसूत्रोक्तविधानेन सन्ध्यावन्दनमाचरेत्।
अन्यथा यस्तु कुरुते आसुरीं तनुमाप्नुयात्।।[१५] इति।

स्कन्दपुराणवचनम्—

ततः सन्ध्यामुपासीत स्वसूत्रोक्तेन वर्त्मना।
ततः कार्यो जपो देव्या यावदर्कोदयो भवेत्।।[१६] इति।

स्वशाखागृह्यसूत्रेण विहिते कर्मणि परशाखागृह्यसूत्रे, अनुस्मृतिषु, पुराणेषु वाऽपि विहितानां कर्मणां समुच्चयो मिश्रणं वाऽपि च न भवतीत्येतस्यार्थस्य बोधकानि वचनानि चानेकानि समुपलभ्यन्ते। तथा हि कातीयवचनम्—

स्वशाखोक्तं परित्यज्य परशाखोक्तमाचरेत्।
मिश्रितं वा प्रकुर्वीत सोऽन्धे तमसि मज्जति।।[१७] इति।

वैदिकशास्त्रार्थवस्तुस्थिताबुक्तविधायां सत्यामपि भारतवर्षे कलियुग-प्रारम्भकालात् प्रभृत्येव स्वस्वसमये प्रबलत्वं प्राप्तानां चार्वाक-वैष्णव-शैव-शाक्त-जैन-बौद्धादीनां क्रियाकलापानां प्रभावाद् वैदिकेऽध्ययने धर्माचरणे च शिथिलीभवति सति, कलियुगाब्दानामष्टात्रिंशत्तमे शतके सिन्धुप्रदेशे अरबमुसल्मानानां प्रवेशे जाते, एकचत्वारिंशत्तमे शतके तुरुष्कमुसल्मानेन मोहमदगजनिना भारतवर्षस्य पश्चिमे भागे बहुशो लुण्ठिते, विशेषतश्च त्रिचत्वारिंशत्तमस्य शतकस्योत्तरार्धे तुरुष्कमुसल्मानेन मोहमदगोरिणा भारतवर्षप्रमुखशक्तिस्थाने दिल्ली-प्रदेशे स्वाधीने कृते च सति, वैदिकचातुर्वर्ण्य-समाजे प्रायेण विशृङ्खलतां गते कोलाहलपूर्णे च जाते, वैदिकेऽध्ययने धर्माचरणे चातीव शिथिले, प्रायेण श्रौतधर्मानधिकारिणं राजानं सामन्तं वा समाश्रिता विज्ञानेश्वर- गोविन्दराज -लक्ष्मीधर -श्रीधर -हेमाद्रि-कुल्लूकभट्ट-चण्डेश्वर- माधव- श्रीदत्त- शूलपाणि- रुद्रधर- रघुनन्दन- नन्द-पण्डित-कमलाकरभट्ट-नीलकण्ठ- मित्रमिश्र- काशीनाथोपाध्यायादयो धर्मशास्त्र-व्याख्याकार-निबन्धकारा अपि तत्तद्वेदशाखा-सूत्रविहिता-नामपि स्नान-सन्ध्योपासन-तर्पण-पञ्चमहायज्ञ (बलिवैश्वदेव) गर्भाधा-नादि-संस्कारान्त्येष्ट्याशौचपालन-श्राद्धादिकर्मणामपि प्रतिवादने

वैदिकधर्मप्रमुख-स्थानभूतान् मन्त्रसंहिता-ब्राह्मण-श्रौतसूत्र-गृह्यसूत्र-धर्मसूत्र-श्रौतगृह्य-परिशिष्टादिग्रन्थानुपेक्ष्य अनुस्मृति-पुराणोपपुराणा-दिग्रन्थानेव विशेषतो-ऽनुगम्य प्रवृत्ताः सन्तोऽपि स्वस्य निबन्ध-ग्रन्स्थस्य सर्वेषामेव वेदशाखा-विशेषाध्यायिकुलजत्वेन ज्ञायमानानां जनानां समादरणीयत्वं साधयितु-मिच्छन्तश्च अनेकवेदशाखोक्त-स्मार्त-पौराण-विधिमिश्रप्रयोगपरतया तेषां कर्मणां प्रतिपादने ग्रन्थविस्तरमुपयोजयन्तः स्वकीयान् महाकायान् ग्रन्थान् प्रदर्शयन्तः समाजे प्रभावशालिनो लब्धप्रचाराश्चाऽभूवन्निति तदनुसरणपरायणा हरिहर-गदाधर-विश्वनाथ-रामकृष्णादयो गृह्यसूत्रादि-व्याख्याकाराः कर्मकाण्डबाह्य-स्वरूपविस्तारेण स्वमाहात्म्यं प्रदर्शयितुं वाञ्छन्तोऽन्ये च कर्मकाण्डपद्धतिकारा आह्निकाचारपद्धतिकाराश्च स्वस्वगृह्योक्त-स्नान- सन्ध्योपासन- स्वाध्यायाध्ययन- तर्पण- श्राद्धादिविधीनां च शाखान्तरगृह्योक्तस्मृत्यन्तरोक्त-पुराणोक्तविधिभिः समुच्चयं प्रदर्शयितुं संलग्नाः प्रतीयन्ते।

तत्रोदाहरणरूपेण कात्यायनत्रिकण्डिकस्नानसूत्रस्थसन्ध्योपासन-कण्डि-काव्याख्यानावसरे अग्निहोत्रिहरिहरमिश्रेण प्रदर्शितः सन्ध्योपासन-प्रयोगः समालोच्यते।

तत्र भगवता कात्यायनेन प्रणीतं सन्ध्योपासनविधिसूत्रं तावत्—

'त्रिरायम्यासून् पुष्पाण्यम्बुमिश्राण्यूर्ध्वं क्षिस्वोर्ध्वबाहुः सूर्यमुदी-क्षन्नुद्वयमुदु-त्यञ्-चित्रन्-तच्चक्षुरिति गायत्र्या च यथाशक्ति विभ्रा-डित्यनुवाकपुरुषसूक्तशिव-सङ्कल्पमण्डलब्राह्मणैरित्युपस्थाय प्रदक्षि-णीकृत्य नमस्कृत्योपविशेत्''[१८] इति।

उक्तकातीयसन्ध्योपासनसूत्रव्याख्यायामग्निहोत्रिहरिहरेणोक्तम्—

"एवं त्रिरायम्यासूनित्यारभ्योपविशेदित्यन्तेन सूत्रसन्दर्भेण कात्या-यनाचार्येण सन्ध्योपासनमुक्तं तत् काण्वमाध्यन्दिनानां स्वगृह्योक्त-त्वात् शास्त्रानुष्ठानसिद्धिकरम्। यत् पुनः शाखान्तराधिकरणन्या-येनेदमेव कल्पतरुकार-प्रभृतिभिर्निबन्धकारैराह्निकपद्धतिकारैश्च स्मृत्यन्तरोक्तसन्ध्योपासनविधि-समुच्चितं लिखितं तत् सर्वशाखाध्ये-तृसाधारणत्वात् सर्वशाखिनामनुष्ठा-तुमुचितम्''[१९] इति।

कात्यायनोक्तसन्ध्योपासनविधौ कृत्यकल्पतरुकारादिगतानुगतिकतया स्मृत्यन्तरविहितपदार्थानां समुच्चयं प्रदर्शयता अग्निहोत्रिहरिहरमिश्रेण सन्ध्योपासनप्रयोगे प्राणायाम-प्रतिज्ञा-सन्ध्याऽऽवाहनाऽऽचमन-शिरो-भिषेक-द्विविधजलोत्सर्गाऽम्बुमिश्रपुष्पप्रक्षेप-सूर्योपस्थान-गायत्र्युप-स्थान-गायत्रीजप-सूर्योपस्थान-प्रदक्षिणी-करण-नमस्कारान् पदार्थान् प्रदर्श्य[२०] तदन्ते चोक्तम्—

"इति स्मृत्यन्तरोक्तसमुच्चययेन कात्यायनसूत्रविहितं मध्याह्न-सन्ध्योपासनम्। केवलकात्यायनसूत्रविहितं तु प्राणायामाञ्जलि-प्रक्षेपादित्योपस्थानं त्रिकण्डिक-सूत्रमात्रानुसारिणां शास्त्रार्था-नुष्ठानमात्रकरम्, बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य यावत् प्रकीर्त्तितम्। तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेदिति स्मृतेः''[२१] इति।

एवं च समुच्चयवादिना हरिहरमिश्रेण सूत्रकारकात्यायनोक्तयोः प्राणायामाऽम्बुमिश्रपुष्पप्रक्षेपयोर्मध्ये प्रतिज्ञा-सन्ध्याऽऽवाहनाऽऽचमन -शिरोभिषेक-द्विविधजलोत्सर्गाः प्रक्षिप्ताः, सूत्रकारकात्यायनोक्तं सूर्योप-स्थानरूपमेकं पदार्थं भित्त्वा तन्मध्ये गायत्र्युपस्थान-गायत्रीजपौ द्वौ पदार्थो प्रक्षिप्तौ, सूर्योपस्थाने सूत्रकारविहितो बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतौ[२२] लघुव्याससंहितायां[२३] च दृश्यमानोऽपि गायत्र्याः प्रयोगे निरस्तः, सूत्रकारेणा-र्भकप्राणायामपक्षमाश्रित-वताऽनुक्तः स्वशाखायामनधीतः शाखान्तरस्थः प्राणायाममन्त्रः, स्वशाखासम्बद्धशालिहोत्र-शाखानुगतकौथुमशाखाग्रन्थरूप-षड्विंश-ब्राह्मणविधिमनुसरतेव सूत्रकारेण भगवता कात्यायनेनाऽनुप-दिष्टोऽम्बुमिश्रपुष्पप्रक्षेपणमन्त्रश्च प्रयुक्तौ, प्रयोगमध्यगे आचमेन च सूत्रकारानुपदिष्टे, मन्त्रा अपि स्वशाखायामनधीताः कृष्णयजुर्वेद-शाखास्था उपात्ताः, ऋतञ्च सत्यञ्चेत्यादिक आदित्यब्रह्मसम्प्रदायानुग-याज्ञवल्क्य-सम्प्रदायानुसारिभिर्वाजसनेयिभिरप्रयोज्यत्वेन मन्त्रार्थदीपिकायां[२४] शत्रुघ्नमिश्रेण प्रतिपादितः सवशाखायामनधीतः शाखान्तरस्थो मन्त्रश्च सन्ध्योपासनप्रयोगे परशाखाप्रत्ययेन हठादानीत इति तदुक्तोऽनाकाङ्क्षित-शाखान्तरविधि-स्मृत्यन्तर-विधिसमुच्चययुतः, स्वसूत्रकारोक्तसन्ध्योपासन-पदार्थ-क्रमभङ्गात् स्वसूत्रकारोपदिष्टसन्ध्योपासनकर्मनिष्पत्त्यभावप्रसङ्गाच्च स्वसूत्र-कारोपदिष्टसन्ध्योपासनविधानस्याऽतीव प्रतिकूल इति काण्व-माध्यन्दिनीय-वाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायिनां कृते तु सर्वथा हेय एव प्रतीयते।

सन्ध्योपासने मुख्यकर्मविचारः- सन्ध्योपासने श्रुति-स्मृति-पुराणप्रतिपादितं मुख्यं कर्म च सन्ध्याकाले सूर्यं योधयतां मन्देहानां रक्षसां नाशनाय जलस्य सूर्यं प्रति प्रक्षेपणमेवास्ति। तथा हि षड्विंशब्राह्मणे—

"यदपः प्रयुङ्क्तो वा विप्रुषो वज्रीभवन्ति ता विप्रुषो वज्रीभूत्वा-ऽसुरानपाघ्नन्ति''[२५] इति।

विष्णुपुराणे च—

सन्ध्याकाले तु सम्प्राप्ते रौद्रे परमदारुणे।
मन्देहा राक्षसा घोराः सूर्यमिच्छन्ति खादितुम्।।
प्रजापतिकृतः शापस्तेषां मैत्रेय रक्षसाम्।
अक्षयत्वं शरीराणां मरणं च दिने दिने।।
ततः सूर्यस्य तैर्युद्धं भवत्यत्यन्तदारुणम्।
ततो द्विजोत्तमास्तोयं यत् क्षिपन्ति महामुने।।
ओङ्कारब्रह्मसंयुक्तं गायत्र्या चाभिमन्त्रितम्।

तेन दह्यन्ति ते पापा वज्रभूतेन वारिणा।।[२६] इति।

काशीखण्डे च—

विवस्वत: सहायार्थं यो द्विजो नाऽञ्जलित्रयम्।

क्षिपेन् मन्देहनाशाय सोऽपि मन्देहतां व्रजेत्।।[२७] इति।

एवं च शालिहोत्रसामवेदशाखाया: परिग्राहकेण तत्रभवता भगवता कात्यायनेन सन्ध्याकाले ब्राह्मणस्य दक्षिणहस्तेनोर्ध्व क्षिप्तं पुष्पसंसृष्टं जलमेव सूर्यं योधयितुं तत्पराणामसुराणां नाशनाय पर्याप्तमिति स्वीकृतमिति शालिहोत्रशाखानुगकौथुमशाखासामवेदषड्विंशब्राह्मण-वाक्या-दवसीयते। यद्यपि ब्रह्मसम्प्रदायागताऽऽश्वलायन-ऋग्वेद-शाखाध्यायिनां गृह्यपरिशिष्टे आत्रेयतैत्तिरीयकृष्णयजुर्वेदशाखाध्यायि-बौधायनधर्मसूत्रादिषु च सन्ध्योपासने मुख्यं कर्म गायत्रीजप इति स्वीक्रियत इत्यपि वदन्ति, तथापि कातीयैस्तु नैतत् स्वीक्रियते। सूर्यं प्रति अम्बुमिश्रपुष्प-प्रक्षेपणं तु भगवता कात्यायनेनोपदिष्ट-मेवास्ति। अतो नास्ति तदुपदेशे मुख्यकर्मन्यूनता।

गायत्रीजपस्तु कातीयै: सन्ध्योपासनकर्मण: सूर्योपस्थानस्य वा मध्ये नैव कर्तव्य:, सन्ध्योपासनकर्मणि समाप्ते पवित्रजपयज्ञरूपेण पृथगेव गायत्रीजपो यथौचिति सायम्प्रात: कर्तव्य:। एतस्य पक्षस्यानुकूलानि वचनानि च स्मृतिषु पुराणेषु च बहूनि दृश्यन्ते। तथा हि मनुस्मृतौ—

एतदक्षरमेतां च जपन् व्याहृतिपूर्विकाम्।

सन्ध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते।। इति।

आचम्य प्रयतो नित्यमुभे सन्ध्ये समाहित:।

शुचौ देशे जपञ्जप्यमुपासीत यथाविधि।।[२८] इति च।

निष्कर्ष:— एवञ्चोपर्युक्तां शास्त्रव्यवस्थां सम्यग् विचार्य किं विधिवाक्यमनुसृत्य कीदृशेनाऽधिकारिणा कस्मै फलाय कया सामग्र्या कस्मिन् देशे कस्मिन् काले केन पदार्थक्रमेण कया रीत्या सन्ध्योपासनादिकं कर्म कर्तव्यमिति पूर्वं शास्त्रवचनैर्निश्चयं कृत्वा शास्त्रमनुसृत्य धर्मकर्मणि कृते एव कर्ता तस्य कर्मण: पूर्णस्य फलस्य भोक्ता भवतीति ज्ञात्वा स्वशास्त्रोक्तरूपं सन्ध्योपासनादिकं विद्वद्भि: कर्तव्यम्। तदुक्तं धर्मतत्त्वज्ञै:—

पूर्वं निश्चित्य शास्त्रार्थं यथावत्कर्मकारक:।

अवेदनिन्दको धीमानधिकारी व्रतादिषु।।[२९] इति।

एवमेवाऽन्यास्वपि स्नानतर्पणजातकर्मादिसंस्कारान्त्येष्टिश्राद्धादि-गृह्य-कर्मपद्धतिषु विचारा: प्रवर्तनीया:। अन्याय्य: समुच्चयो निरसनीय:। कर्मकाण्डे कालापेक्षिता सरलता च यथाशास्त्रं वर्धनीयेति निष्कर्ष:।

पादटिप्पणी:

१.मनुस्मृति:, निर्णयसागर-प्रेस, मुम्बई, सन् १९४६; १।१०८-११०।

२. वीरमित्रोदयसंस्कारप्रकाश:, वाराणसीसंस्करणम्, पृ० ५२६।

३. तत्रैव, पृ० ५१७।

४. कूर्मपुराणम्, नाग पब्लिसर्स, दिल्ली, सन् १९८३; १/१७/४४।

५. मनुस्मृति:, निर्णयसागर-प्रेस, १/११०।

६. स्मृतीनां समुच्चय:, आनन्दाश्रम:, सन् १९२९; २/२७; पृ० ७४।

७.स्कन्दपुराणान्तर्गत: काशीखण्ड:, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्व-विद्यालय:, वाराणसी, २०४९ वै०, ३५/१११-११२।

८.देवीभागवतम्, ठाकुर प्रसाद एण्ड सन्स बुक्सेलर, वाराणसी; ९/३४/८२।

९.स्मृतिसन्दर्भ: पञ्चमो भाग:, मनसुखराय मोर, कलकत्ता, २०१२ वै०, ६/१६१, पृ० ४०२२ (३१२२)।

१०.स्मृतिसन्दर्भ:, मनसुखराय मोर, कलकत्ता, षष्ठो भाग:, २०१३ वै०, पृ० २८५।

११.स्मृतिसन्दर्भ:, तृतीयो भाग:, २००९ वै०, १/२८ (लघुव्याससंहिता; पृ० १६२१)।

१२.स्मृतिसन्दर्भ:, पञ्चमो भाग: २०१२ वै०, ३/७५ (पृ० २६७०)।

१३.स्मृतिसन्दर्भ:, चतुर्थो भाग:, २०१० वै०, ६/४ (पृ० २२८०)।

१४.पारस्करगृह्यसूत्रम् -२/६/१।

१५.स्मृतिसन्दर्भ:, मनसुखराय मोर, कलकत्ता, पञ्चमो भाग:, २०१२ वै०, १/१११।

१६.स्कन्दपुराणम्, नाग पब्लिसर्स, दिल्ली, १९८६, वैष्णवखण्ड:, कार्तिकमास- माहात्म्यम्, ५/२०।

१७.शुक्लयजुर्विधानसूत्रम्, जदुराम-रविशंकर-त्रिवेदी, मुम्बई, सन् १९४३, मन्त्रभ्रान्तिहरसूत्रम्, श्लो० १२ (पृ० ६४९)।

१८.पारस्करगृह्यसूत्रम्, भाष्यपञ्चकसमलङ्कृतम्, मुन्सीराम मनोहर-लाल पब्लिसर्स, दिल्ली, १९८२, सन् ४१५।

१९. तत्रैव, पृ० ४१५-४१६।

२०. पारस्करगृह्यसूत्रम्, भाष्यपञ्चकसमलङ्कृतम्, पृ० ४१६-४१७।

२१. तत्रैव, पृ० ४१७।

२२."गायत्र्या तु यथाशक्ति चोपस्थाय दिवाकरम्" इति स्फुटमुक्तं तत्र ७/५३ (स्मृतिसन्दर्भे, पृ० २२८८)।

२३."हंस: शुचिषदित्येतत् सावित्र्या च विशेषत:" इत्युक्तं तत्र २/२७ (स्मृतिसन्दर्भे, पृ० १६२४)।

२४.मन्त्रार्थदीपिका, चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी, २०२४ वै०, पृ० १६।

२५.षड्विंशब्राह्मणम्,केन्द्रीय-संस्कृत-विद्यापीठम्, तिरुपति:, १९६७ सन्, ५/५/४।

२६. विष्णुपुराणम्, नाग पब्लिसर्स, दिल्ली, १९८५, २/८/४९-५२।

२७.काशीखण्ड:,सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालय:,वाराणसी,२०४९ वै०, ३५/१५४ (द्र० काशीखण्ड:, ९/४५; स्कन्दपुराण-ब्रह्मखण्ड: २/५/९१)।

२८.मनुस्मृति:, निर्णयसागर प्रेस, मुम्बई, १९४६ सन् २/७८, २/२२२।

२९.चतुर्वर्गचिन्तामणि:, हेमाद्रिविरचित:, व्रतखण्ड:, चौखम्भा-संस्कृत-संस्थानम्, वाराणसी, सन् १९८५, पृ० ३२५।